// من الفصل إلى الاحتجاج //

مدخل

رونه سِلع

يتركّز كتاب **فَوَران- مَسكن ولغة وتاريخ- جيل جديد في المدن اليهودية-العربية** بالصوت الفلسطينيّ للمدن ثنائية القومية في إسرائيل. وهو يرافق المعرض الذي سيُجرى في متحف غوطمن للفنون والأمسيات الموسيقية والسينمائية الفلسطينية في متحف تل أبيب للفنون. ويتجسد الحيّز الجغرافيّ الخاص بالمشروع في المدن التي يقطنها سكان فلسطينيون من مواطني إسرائيل إلى جانب سكان إسرائيليين (المدن "القديمة"- حيفا وعكا ويافا واللد والرملة[١]، و"الجديدة" أيضًا- كرميئيل ونتسيرت عيليت وبئر السبع ومدن أخرى يقطنها فلسطينيون مواطنو الدولة). وفي الوقت الذي يسري فيه الفصل بين المجموعتين السكانيتين في أحياز جغرافية أخرى في دولة إسرائيل، فإنّ اللقاء في هذه الأحياز المدينية يوميّ، ولذا تكمن في هذه اللقاءات احتمالات لأفق من الإشراك والاختلاط. ويمكن لهذه المدن أن تكون "مدنًا لكلّ سكانها"، وهو نموذج من الحيز ثنائيّ القومية ومختلط، بكل ما تحمله الكلمة من معنى. لكنّ هذه الفكرة تظلّ فكرة طوباوية وتظلّ هذه الأحياز متصدّعة ومفصولة ومنعزلة في غالبيتها، كما أنّ اللقاء اليوميّ بين سكانها يدفع الصراع القوميّ نحو التطرّف. تقوم دولة إسرائيل ووكلاؤها بإقصاء السكان الفلسطينيين عن الحيّز وتفصل بين المجموعتين الإثنيّتيْن عبر أجهزة مختلفة ترتبط بممارسة القوة وفرض واقع الحال. في المقابل، تتحمّل هذه الأجهزة المسؤولية عن محو اللغة العربية والوجود والتاريخ والرواية الفلسطينية من الوعي والحيّز، كما ينعكس ذلك في المقالات المختلفة الواردة في شقّي هذا الكتاب. وأكثر من يتعرّض لهذه الأبعاد هم السكان الفلسطينيون في المدن، فيما تواصل غالبية الإسرائيليين التعامي عنهم.

يمكن الإشارة إلى بدء تاريخ الإقصاء والمحو من جانب الأجهزة المؤسّساتية الإسرائيلية، مع انتهاء حرب ١٩٤٨ وإقامة دولة إسرائيل، أي مع هرب وطرد سكان البلاد الفلسطينيين ومنع عودة الكثيرين منهم، وتملّك بيوتهم وإحلال الحكم العسكريّ وسجن السكان الفلسطينيين في داخل جيتوات وتعلقهم بالحاكم العسكريّ وبمؤسسات الدولة في كلّ تفصيل يتعلق بحياتهم المدنية، وتدمير قسم من الأحياء وتوطين اليهود في أحياء أخرى. ولا يبدأ التاريخ الرسميّ لمقاومة السيطرة والإقصاء إلا بعد ذلك بقليل، مع بدء النشاط الفكري والأدبي الذي دار في حيفا منذ مطلع سنوات الخمسين، مع محاولة الياس كوسا إقامة حزب ديمقراطي للفلسطينيين مواطني إسرائيل، سعى -من ضمن ما سعى إليه- للنضال من أجل تحصيل المساواة في الحقوق والاعتراف باللغة العربية، ومع نشاط الحزب الشيوعي الإسرائيليّ المستمرّ. كما أنّ المجزرة التي حصلت في قرية كفر قاسم (١٩٥٦) والتمرد الذي حصل في أعقابها، وتأسيس الجبهة العربية (١٩٥٨) وحركة "الأرض" (١٩٥٩)، كانت من بيت التعبيرات المختلفة عن تبلور النضال من أجل الاعتراف بحقوق الفلسطينيين سكان البلاد (بويمل ٢٠٠٧، ٢٧٣-٢٨٠).[٢] كما أنّ تعاظم الوعي القوميّ في أعقاب حرب ١٩٦٧ وحرب ١٩٧٣ وأحداث يوم الأرض (١٩٧٦) والحركات والأحزاب التي تنشط من وقتها وحتى اليوم (شكيد ٢٠١٢، ١٣٧-١٦٤) تعكس مرحلة أخرى في النضال والاحتجاج لدى الفلسطينيين مواطني إسرائيل، ومن الجدير تخصيص معارض منفصلة لها.[٣]

ويتركز **فَوَران- مَسكن ولغة وتاريخ- جيل جديد في المدن اليهودية-العربية**، ولأول مرة، في تعاظم الاحتجاج في العقد ونصف العقد الأخيرين في المدن التي تصدّعت، وفي تبلور نشاط المجتمع المدني

צלם לא ידוע, **ערב נוער, בנק"י**, שנות השישים
הדפס כסף
באדיבות פח'רי בשתאווי (אבו עדנן), חבר המפלגה הקומוניסטית בעכו משנות החמישים

مصور مجهول، **أمسية شبابية، الشبيبة الشيوعية الإسرائيلية**، سنوات الستين
طباعة رصاص
بلطف من فخري بشتاوي (أبو عدنان)، عضو الحزب الشيوعي الإسرائيلي في عكا منذ سنوات الخمسين

[١] لن أناقش القدس التي تستحق بكل تعقيداتها بحثًا منفصلًا خاصًا بها.

[٢] عن محاولة المؤسسة الإسرائيلية منع التنظم القيادي للنضال الفلسطيني، يُنظر بويمل 2007، 273.

[٣] عن أصول النضال والاحتجاج في سنوات الخمسين وحتى اليوم يُنظر مثلا: جريس 1966، سموحة 1976، Samoha,1992 1989, ، رايتر 1989، رايتر وأهروني،1992، ريخس 1993، 2002، رافينوفتش وأبو بكر 2002، شيفطن 2011، شكيد 2012.

//מסֶגרגציה למחאה//

הקדמה

רונה סלע
ד"ר רונה סלע היא אוצרת וחוקרת המתמקדת בהקשרים החברתיים והפוליטיים של תולדות הצילום המקומי – הישראלי והפלסטיני, של ההיסטוריה החזותית של הקונפליקט הלאומי ושל מבנים מוסדיים (ארכיונים, מוזיאונים) בהקשרים של תרבות חזותית וזכויות אדם. בין התערוכות, הקטלוגים, הספרים והמאמרים שפרסמה: **צילום בפלסטין/ארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים** (2000), **שישה ימים ועוד ארבעים שנה** (2007) **לעיון הציבור, תצלומי פלסטינים בארכיונים צבאיים בישראל** (2009) ו"סדקים – על האפשרות לחלץ ולמסד ארכיונים אלטרנטיביים במדינות קולוניאליות ובאזורי קונפליקט" (2012). לאורך השנים הרצתה סלע באוניברסיטת תל אביב, בבצלאל, אקדמיה לאמנות ועיצוב ובמכללת הדסה, בירושלים. סלע היא העורכת של הספר.

הספר **תסיסה – דיור, שפה, היסטוריה – דור חדש בערים היהודיות־ערביות** מתמקד בקול הפלסטיני של הערים הדו־לאומיות בישראל. הוא מלווה את התערוכה ואת הכנס המתקיימים במוזיאון גוטמן לאמנות ואת פסטיבל הקולנוע הפלסטיני במוזיאון תל אביב לאמנות.

המרחב הגיאוגרפי של הפרויקט הוא הערים שחיה בהן אוכלוסייה של פלסטינים אזרחי ישראל לצד אוכלוסייה יהודית־ישראלית (הערים ה"ישנות" – חיפה, עכו, יפו, לוד ורמלה[1], אך גם ה"חדשות" – כרמיאל, נצרת עילית, באר שבע וערים נוספות בהן מתגוררים פלסטינים אזרחי ישראל). בעוד שבמרחבים גיאוגרפיים אחרים במדינת ישראל קיימת הפרדה בין שתי האוכלוסיות, במרחבים עירוניים אלה המפגש הוא יומיומי ולכן הם הנם בעלי פוטנציאל לאופק של שיתוף ועירוב. ערים אלו יכולות לשמש "ערים לכל תושביהן", מודל של מרחב דו לאומי מעורב במלוא משמעות המילה. אולם בפועל אידאה זו נשארת בגדר אוטופיה ומרחבים אלה הנם שסועים, מופרדים וסגרגטיביים ברובם, ובשל המפגש היומיומי בין תושביהן, מוקצן בהן הקונפליקט הלאומי. מדינת ישראל וסוכניה השונים מדירים מהמרחב את התושבים הפלסטינים ומפרידה בין שתי הקהילות האתניות באמצעות מנגנונים שונים הקשורים להפעלה של כוח ולקביעה של עובדות בשטח. במקביל, היא אחראית למחיקת השפה הערבית, הנוכחות, ההיסטוריה והנרטיב הפלסטיניים מהתודעה ומהמרחב כפי שמשקפים המאמרים השונים בשני החלקים הראשונים של הספר. להיבטים אלו נחשפת בעיקר האוכלוסייה הפלסטינית של הערים בעוד שמרבית הישראלים עיוורים כלפיהם.

את ההיסטוריה של ההדרה והמחיקה מצד המנגנונים הממסדיים הישראליים, ניתן לסמן עם סיום מלחמת 1948 והקמת מדינת ישראל – עם בריחתם וגירושם של תושבי הארץ הפלסטינים, מניעת שובם של רבים, ניכוס בתיהם, החלת הממשל הצבאי וכליאת התושבים הפלסטינים בגטאות, תלותם במושל הצבאי ובמוסדות המדינה בכל פרט ופרט הנוגע לחייהם האזרחיים, הרס חלק מהשכונות ויישובם של יהודים באחרות. ההיסטוריה הרשמית של ההתנגדות כלפי השליטה וההדרה מתחילה אך מעט לאחר מכן עם הפעילות האינטלקטואלית הספרותית שהתנהלה בחיפה כבר בתחילת שנות החמישים, עם הניסיון של אליאס כוסא להקים מפלגה דמוקרטית של פלסטינים תושבי ישראל שביקשה להיאבק, בין היתר, על השגת שוויון זכויות והכרה בשפה הערבית, ועם הפעילות המתמשכת של המפלגה הקומוניסטית הישראלית. הטבח שהתרחש בכפר קאסם (1956) וההתקוממות שבאה בעקבותיו, הקמת החזית הערבית (1958) וייסוד תנועת אלארד (1959), היו בין הביטויים השונים של התגבשות המאבק למען הכרה בזכויות הפלסטינים תושבי הארץ (בוימל 2007, 273–280).[2] התגברות התודעה הלאומית בעקבות מלחמת 1967, מלחמת 1973 ואירועי יום האדמה (1976) והתנועות והמפלגות שפועלות מאז ועד היום (שקד 2012, 137–164) משקפים שלב נוסף במאבק ובמחאה הפלסטינית של אזרחי ישראל ולהם ראוי להקדיש תערוכה נפרדת.[3]

תסיסה – דיור, שפה, היסטוריה – דור חדש בערים היהודיות־ערביות מתמקד, לראשונה, בהתגברות המחאה בעשור וחצי האחרונים בערים שהפכו לשסועות ובהתגבשות פעילותה החיה והתוססת של החברה האזרחית הפלסטינית, פעילות היונקת מההיסטוריה של המאבק

---

[1] לא אדון בירושלים שעל כל מורכבותה ראוי להקדיש לה מחקר נפרד.

[2] על הניסיון הממסדי הישראלי למנוע התארגנות הנהגתית של המאבק הפלסטיני ר' בוימל 2007, 273.

[3] על שורשי המאבק והמחאה משנות החמישים ועד היום ר', למשל, ג'רייס 1966, סמוחה 1976, Samooha 1989, 1992, רייטר 1989, רייטר ואהרוני, 1992, רכס 1993, 2002, רבינוביץ' ואבו בקר 2002, שיפטן 2011, שקד 2012.

الفلسطيني الحيّ والنابض، وهو نشاط يستقي من تاريخ النضال ومن عمليات التغيير.[٤] ويعبر المشروع عن التنظيمات والجمعيات والحركات والفاعلين والفنانين والمبدعين الفلسطينيين مواطني إسرائيل، الذين ينشطون في مسائل تتعلق بالمسكن والتربية والمساواة في الحقوق، وبالنضال من أجل إحلال الديمقراطية على مجمل سكان الدولة وإعادة اللغة العربية والوجود والتاريخ والقصة الفلسطينية إلى الحيّز. ويُعبّر عنهم في مقالة نيريت بن أري حول فرقتيْ "دام" و"سيستم عالي"، التي تتطرق إلى قوة الموسيقى وقدرتها على تحدّي الثقافة المهيمنة وطرح بديل لها، متأملين أن يؤدي هذا مستقبلا إلى تغيير الواقع، وفي مقالة "يخططون التغيير" التي تتطرق إلى الفاعلية في المدن وفي المقابلات المختلفة المنشورة في الكتاب. ويحضر هذا العمل الهام إلى جانب النشاط الذي تقوم به حركات ونشِطون ومبدعون بشراكة إسرائيليين وفلسطينيين من إسرائيل (مونترسكو ٢٠٠٩) أو إسرائيليين فقط يسعون هم أيضًا، في أحيان أخرى، لاستحضار الصوت الفلسطيني، سعيًا لتأسيس مجتمع متكافئ ولا تمييزيّ وديمقراطيّ. ويلقى هذا المدى الواسع من العمل والنشاط التعبيرَ في المعرض، أيضًا.

خلافًا للمزاج السلبيّ الذي هيمن بعد حرب الخليج الأولى لدى قسم من الجمهور الفلسطينيّ، في ظلّ تبني مركّبات من الهوية الإسرائيلية والتخلي عن تلك الفلسطينية[٥]، فإنّ العقد ونصف العقد الأخيرين يعكسان الاشتعال والواقع الميدانيّ العاصف لدى الجيل الفلسطينيّ الشاب الذي يسعى للتواصل مع جذوره وثقافته، ويبحث عن طريق لبلورة هويته الجمعية وصوغ طرق عمل اجتماعية وسياسية إلى جانب تعاظم النضال الإسرائيليّ-الفلسطينيّ المشترك. كما أنّ تعريف دولة إسرائيل كدولة إثنو-قومية[٦] والشكل الذي تطبق فيه الدولة الديمقراطية، وخصوصًا تجاه الأغلبية اليهودية الحاكمة، يحفّزان الكثيرين من أجل العمل. وعليه، فإنّ المشروع ينشغل في غالبيته بالعمل الفلسطينيّ الهام الذي يجري -في غالب الحالات- في نأيٍ عن العمل الإسرائيليّ. وفي "يخططون التغيير" أشير إلى أنّ المدينة التي يعيش فيها سكان فلسطينيون إلى جانب الإسرائيليين -وخلافًا للوضع الطوباويّ- تجري تقوية الإقصاء والصراع فيها، وكردّ على ذلك تتقوّى نشاطات المجتمع المدني الفلسطيني التي تناضل من أجل ممارسة حقوقها والاعتراف بهويّتها. كما أدّعي أنّ حالات التعاون التي تُذكر في المقالتين تتغذى على الفاعلية الفلسطينية، إلا أنها في المقابل تغذّيه أيضًا. إلا أنّ مفهوم التعاون هو مفهوم تعميميّ ومُضلّل، وتنضوي تحت كنفه طرق مختلفة من العمل المشترك. فبثينة ضبيط مثلا، التي أدارت مشروع المدن المختلطة في شتيل، تعرف عن قرب قوة النضالات المشتركة للقوى الديمقراطية التي تساعد على إحقاق الحقوق. إلا أنّ خلق هذه الشراكات يُلزم وجود قوة اقتصادية واجتماعية تسمح بإدارة معركة مقابل جهاز مَبنويّ ومُمأسس. أيّ نوع آخر من الشراكة نراه في أحيان كثيرة هو في رأيها استغلال باسم اليسارية. نوع آخر من التعاون تقترحه جهينة سيفي وغادي إلغازي، حيث يشدَّد على المكان المختلف الذي يحتله كل نشِط ونشِطة، وعلى التأريخات المختلفة والفروقات في القوى بين الناس الذين يعانون أشكالا مختلفة من القمع والسلب.

لا تنعكس الفاعلية في نشاط وعمل مجموعات من النشطين والمنظمات والحركات والمبدعين فحسب، بل هي حاضرة على المستوى الميدانيّ كجزء من عمليات التطور الجارية في المجتمع الفلسطيني: الجيل الفلسطيني الجديد ينتقل للسكن في المدن ويطالب عمليًا بحقه في مدينة -كما تقول هناء حمدان-صليبا في مقالتها في الكتاب[٧]- وباستغلال الإمكانيات التي توفرها كما يقول راسم خمايسي في اللقاء الذي أجراه معه إيرز تسفاديا. ويتحدث خمايسي عن عمليات هجرة الجيل الجديد إلى المدينة وعن الرغبة في استغلال الفرص التي توفرها المدينة، والتي تنعكس في المصالح التجارية التي يفتحها في المناطق التي أقيمت من أجل السكان اليهود، من خلال تعلم اللغة والخطاب والمشاركة في الحيز؛ وذلك إلى جانب عمليات الهجرة التي نشهد تبرعمها، ليس في المدن ثنائية القومية فحسب بل في جميع المدن في إسرائيل المعرفة كمدن يهودية. إلا أنّ التمدين بُتر في عام ١٩٤٨، وهو يجري اليوم في سياق الإقصاء والقمع والسيطرة المهيمنة. أي أنّ المدن التي يقطنها سكان فلسطينيون من مواطني الدولة وإسرائيليون، ما تزال بعيدة عن أن تكون أحيازًا متعدّدة القوميات والإثنيات وديمقراطية وعادلة، كما أنها لا تشكل حتى الآن بديلا مدينيًا للتخطيط المهيمن الإسرائيليّ الذي صُبّ وفق قالب أحاديّ القومية، كما تقول حمدان-صليبا.

لقد قرّرتُ أن أشمل في الكتاب القسم الذي يتطرق إلى إقصاء وإضعاف السكان الفلسطينيين
حيث ستشكل هذه بنية تحتية لفهم العمليات المُنتجة للفوران والاشتعال، ولخلفية نهوض المجتمع المدنيّ النشِط. وتُمكّن مقالتا حاييم يعقوبي وهناء حمدان-صليبا من ألقاء نظرة على مجال التخطيط في مدينتين ثنائيتي القومية، الأولى مدينة "قديمة" والثانية "جديدة"، واللتين تعانيان الإقصاء والفصل: اللد ونيسريت عيليت. فحاييم يعقوبي مثلا، والذي ينشغل في تخطيط مدينة اللد وغياب التخطيط من الجهة الأخرى، يشير إلى أنّ مفهوم "مدينة مختلطة" في السياق الإسرائيليّ يعني مدينة يجري فيها فحص النسبة العدديّة بين السكان العرب واليهود والسيطرة عليها، بشكل دائم. الحَراك الديموغرافيّ ينبع من الإيديولوجيات التي يؤمن بها مجتمع المستوطنين اليهوديّ الذي سعى إلى خلق "مدينة عبرية" في المدينة الفلسطينية بعد احتلالها، أي: مدينة يهودية. ولكن ما يجري على أرض الواقع أنّ تطبيق عمليات تهويد اللد اصطدم بمعوّقات ناتجة عن توجيه سكان فلسطينيين، كجزء من سياسة رسمية، للسكن في المدينة. في مقابل هذا، يصف يعقوبي الشكل الذي تطوّر فيه قالب وسياسة حيّزيّان-ديموغرافيّان مبنيان على التمييز والرقابة والسيطرة، يُميّزان في العادة مجتمعَ مُستوطنين (يُنظر أيضًا: يعقوبي ٢٠٠٧).

[٤] من الجدير أن نخصص أيضًا معرضًا شاملًا للتاريخ البصري الخاص بالمقاومة الفلسطينية الذي لم يُعبر عنه حتى الآن إلا قليلا: مثلا، **قصة نصب تذكاري: يوم الأرض في سخنين 2006-1976** (2007)، القيّمة طال بن تسفي .http://www.hagar-gallery.com/landay/opening.html عن النشاطات في حقل الثقافة والفنون التي تسعى لإبراز الحيّز الحضري المشترك كجزء من محمل الفاعلية في المدن المختلطة يُنظر مونترسكو (2009) ومعرض **عبر سديه** (قيّمة: لئه أبير، 2012). وعلى خلاف ذلك، فإنّ معرض **بين العوالم- تخطيط وتاريخ وفاعلية** يتركز في الصوت الفلسطيني في المدن.

[٥] في الوثيقة التي صاغتها اللجنة القطرية لرؤساء السلطات المحلية العربية في إسرائيل عام 2006، والمسمّاة «التصور المستقبلي للعرب الفلسطينيين في إسرائيل»، يقومون، من ضمن ما يقومون به، باستعراض التطور الثقافي الفلسطيني في إسرائيل القائم في ظلّ الحكم الإسرائيليّ منذ النكبة. وهم يتطرقون في هذه الوثيقة إلى الفترة الممتدة بين 1976 وحتى 1991، مع اندلاع حرب الخليج الأولى، على أنها فترة تراجع بدأت الثقافة الفلسطينية فيها بفقدان هويتها وخصوصيتها وصارت تستصعب البقاء والصمود في ظلّ الأسرلة والعولمة، وهي تتميز بشرخ طرأ على المجتمع والثقافة الفلسطينيين. كما يذكرون إقامة عشرات المنظمات التابعة للمجتمع المدني التي ما زال عملها أقل نسبيًا من عمل التنظيمات غير الحكومية الإسرائيلية، وهي تنشط من دون تنسيق أو تطوير استراتيجي مشترك (تظهر الوثيقة كاملة لدى شكيد 2012، 218-184).

[٦] عن هذا يُنظر: Samooha 1990. حظي هذا التعريف بنقد نبع خصوصًا من حقيقة أنّ عدم المساواة والديمقراطية لا يمكن أن يعيشا الواحد بجانب الأخرى.

[٧] يُنظر أيضًا: يعقوبي 2007.

יוחאי אברהמי וסכנדר קוּבּטי, **מסלול האוטובוס**, 05.01.2008
תיעוד פעולה
באדיבות יוחאי אברהמי וסכנדר קוּבּטי

يوحاي أفرهامي وإسكندر قبطي، **مسار الباص**، 5/1/2008
توثيق نشاط
بلطف من يوحاي أفرهامي وإسكندر قبطي

ומתהליכי שינוי[4]. הפרויקט נותן ביטוי לארגונים, עמותות, תנועות, אקטיביסטים, אמנים ויוצרים פלסטינים אזרחי ישראל הפועלים בנושאים של דיור, חינוך, שוויון בזכויות, המאבק להחלת הדמוקרטיה על כלל התושבים של המדינה והחזרת השפה הערבית, הנוכחות, ההיסטוריה והסיפור הפלסטיני למרחב. הם מקבלים ביטוי במאמרה של נירית בן־ארי על הלהקות דאם וסיסטם עאלי העוסק בכוחה של המוזיקה לאתגר את התרבות ההגמונית ולהציב לה חלופה מתוך תקווה שתביא בעתיד לשינוי פני המציאות, במאמר "רוקמים את השינוי" העוסק באקטיביזם בערים, ובראיונות השונים המתפרסמים בספר. עשייה משמעותית זו נוכחת לצד פועלם של תנועות, פעילים ויוצרים משותפים ישראליים ופלסטיניים מישראל (מונטרסקו 2009) או לעתים רק ישראליים, המבקשים, גם הם, להנכיח את הקול הפלסטיני מתוך שאיפה למסד חברה שוויונית, לא מפלה ודמוקרטית. מנעד רחב זה של עשייה מקבל ביטוי גם בתערוכה.

בניגוד להלך הרוחות הפסימי שרחש אחרי מלחמת המפרץ הראשונה אצל חלק מהציבור הפלסטיני נוכח אימוץ מרכיבים מהזהות הישראלית והתנתקות מזו הפלסטינית[5], העשור וחצי האחרונים משקפים את ההתלקחות ואת פני השטח הסוערים של הדור הפלסטיני הצעיר שמבקש להתחבר לשורשים ולתרבות שלו, מחפש דרך לגבש את זהותו הקולקטיבית ולנסח דרכי פעולה חברתיים ופוליטיים לצד התגברות המאבק המשותף הישראלי־פלסטיני. הגדרתה של מדינת ישראל כאתנו־לאומית[6] והאופן שבו מיישמת המדינה את הדמוקרטיה בעיקר כלפי הרוב היהודי השולט, מעוררים רבים מהם לפעולה. לפיכך, הפרויקט עוסק ברובו בעשייה הפלסטינית המשמעותית המתקיימת, במקרים רבים, במנותק מזו הישראלית. ב"רוקמים את השינוי", אני מראה, שבעיר שבה חיה אוכלוסייה פלסטינית לצד ישראלית – ובניגוד למצב האוטופי – מועצמים ההדרה והקונפליקט וכתגובה לכך מתעצמת פעילותה של החברה האזרחית הפלסטינית והיא נאבקת למימוש זכויותיה ולהכרה בזהותה. אני גם טוענת כי שיתופי הפעולה העולים בשני המאמרים ניזונים מהאקטיביזם הפלסטיני, אך במקביל גם מזינים אותו. אלא שהמושג שיתוף הוא מכליל ומטעה ותחת כנפיו מסתתרות דרכים שונים של פעילות משותפת. בות'יינה דביט, למשל, שניהלה את פרויקט ערים מעורבות של שתי"ל, מכירה בכוחם של מאבקים משותפים של כוחות דמוקרטיים המסייעים בהשגת זכויות. אלא, שיצירת השותפות מחייבת כוח כלכלי וחברתי המאפשר לנהל מאבק מול מנגנון מובנה וממוסד. סוג אחר של שיתוף הוא כזה שמציעים ג'והיינה סייפי וגדי אלגזי, המדגיש את המקום השונה בחברה של כל אחת ואחד מהפעילים, את ההיסטוריות השונות ואת פערי הכוח שבין האנשים שסובלים מצורות שונות של דיכוי ונישול.

האקטיביזם אינו מתבטא רק בפועלן של קבוצות של פעילים, ארגונים, תנועות ויוצרים אלא גם נוכָח בשטח כחלק מתהליכי התפתחות בחברה הפלסטינית: הדור הפלסטיני החדש עובר לגור בערים ותובע בפועל את זכותו על העיר – כפי שהנא חמדאן־סליבא דנה במאמרה בספר[7] – ואת ניצול האפשרויות שהיא מציעה כפי שמציג ראסם ח'מאיסי בריאיון עם ארז צפדיה. ח'מאיסי מדבר על תהליכי ההגירה לעיר של הדור החדש ועל הרצון לנצל את ההזדמנויות שהעיר מזמנת, המקבל ביטוי בעסקים שהוא פותח באזורים שהוקמו עבור האוכלוסייה היהודית תוך לימוד של כללי השפה, השיח וההשתתפות במרחב; לצד תהליכי הגירה, שניצניהם כבר נוכחים, לא רק בערים הדו־לאומיות אלא בכל הערים בישראל המוגדרות יהודיות. אלא

[4] ראוי להקדיש תערוכה מקיפה גם להיסטוריה החזותית של ההתנגדות הפלסטינית שקיבלה עד כה רק ביטוי מועט: למשל, **סיפורה של אנדרטה: יום האדמה בסכנין 1976–2006** (2007), אוצרת טל בן צבי –http://www.hagar gallery.com/landay/opening.html. על הפעילות בשדה התרבות והאמנות המבקשת להדגיש את המרחב האור־באני המשותף, כחלק ממכלול האקטיביזם בערים המעורבות ר' מונטרסקו (2009) והתערוכה **עיר שדה** (אוצרת: לאה אביר, 2012). בשונה מכך, התערוכה **תסיסה – דיור, שפה, היסטוריה – דור חדש בערים היהודיות־ערביות**, מתמקדת בקול הפלסטיני של הערים.

[5] במסמך שחיבר הוועד הארצי של ראשי הרשויות הערביות בישראל ב־2006 הנקרא "החזון העתידי לערבים הפ־לסטינים בישראל", הם סוקרים, בין שאר הנושאים, את התפתחות התרבות הפלסטינית בישראל המתקיימת בצל השלטון הישראלי מאז הנכּבּה. במסמך זה, הם מתייחסים לתקופה מ־1976 ועד 1991 כתקופה של רנסנס תרבותי שיום האדמה טען בתכנים לאומיים ופוליטיים ואילו את התקופה שהחל ב־1991, עם פרוץ מלחמת המפרץ הראשונה, כתקופה של נסיגה, שבה התרבות הפלסטינית החלה לאבד את זהותה ואת ייחודה והתקשתה לשרוד נוכח הישראלי־זציה והגלובליזציה והיא מתאפיינת בקרע שחל בחברה ובתרבות הפלסטינית. הם גם מציינים את הקמתם של עשרות ארגונים של החברה האזרחית אשר עדיין פועלם הוא נמוך ביחס לארגונים הלא ממשלתיים בישראל והם פועלים ללא תיאום וללא פיתוח אסטרטגי משותף (המסמך מופיע במלואו אצל שקד 2012, 184–218).

[6] על כך ר' Samooha 1990. הגדרה זו זכתה לביקורת בעיקר בשל העובדה שאי־שוויון ודמוקרטיה אינם יכולים להתקיים במקביל.

[7] ר' גם יעקובי 2007.

حتى إنّ الأجزاء الأولى من الكتاب تطرح مسائل تكاد لم تطرح حتى اليوم، تصف كيفية تجنّد مجالات ذات حضور بيّن في الحيّز -"وكلاء ثقافة"- على شاكلة المسيرات والمواكب والصيانة والمتحفة، وإدارة وتفعيل أجهزة الإقصاء والمحو. ويناقش المعماريّ أمنون بار أور الشكل الذي جرى فيه تجنيد مجال الصيانة في خدمة آلية الطمس وخلق روايات تلائم القصة الصهيونية السائدة. كما يصف كيفية صيانة وحفظ واستعادة نصب تذكارية "نظيفة" تمامًا من أيّ علاقة مع الموروث العربي-الفلسطينيّ الذي أنتجها في الأصل، وكل ذلك في موازاة الجهد المستمرّ لمحو الذكريات الفلسطينية في يافا العتيقة وحفر ذكريات أخرى بدلاً منها. كما تتطرّق دانا بيروينسكي في مقالتها إلى الشكل الذي شكّلت فيه المسيرات التي أجريت في الرملة في سنوات الخمسين، أداة لوسم الهوية في الحيز، وكيف أنها تشير إلى الأشكال المختلفة التي يسهم فيها الحيّز وتملّكه الرمزيّ والمؤقت في بلورة وتصميم القوّة. كما تشير إلى كيفية تشكيل هذه المسيرات كعنصر هام في عملية أسرلة مدينة الرملة، وإلى استعراض القوى العلنيّ الذي مثلته، حين تحوّلت الشوارع إلى منطقة محتلة أو محتلة من جديد. وفي مقالتي "التاريخ خيار طبيعيّ"، أناقش الشكل الذي تنشط فيه المتاحف البلدية في إسرائيل، كوكيل واحد من بين وكلاء كُثر، في بناء مبادَر إليه لذكريات جمعية تخصّ مواقع ومناطق تخليد عبر "سياسة الذاكرة". كما تشير المقالة إلى كيفية تحويل الذاكرة إلى أمر سيّال مائع بأيدي مُصمّميها، وكيف تُستخدم بشكل واعٍ ومدروس من أجل غايات أيديولوجية وسياسية واجتماعية. كما تناقش المقالة إحباط محاولة تأسيس نموذج بديل للمتاحف في المدن ثنائية القومية، حيث يختلف هذا النموذج عن النهج الأحاديّ المنحاز الذي يُكتب بواسطته اليوم تاريخ المحتل والقويّ في المتاحف، التي تشكل أداة لبلورة الوعي ولمحو التاريخ الفلسطينيّ.[8]

لقد وُلد كتاب **فَوَران- مَسكن ولغة وتاريخ- جيل جديد في المدن اليهودية-العربية** في أعقاب وقف عملي في متحف مدينة حيفا نهاية عام ٢٠٠٧. فقد سعيت من أجل تأسيس مفاهيم ومدارك جديدة للمتحف تعبّر عن الروايتين –الفلسطينية والإسرائيلية- الخاصتين بالمدينة ثنائية القومية. وحتى قدومي (وبعد ذهابي) لم تكن حاضرة بين جدران متحف مدينة حيفا، إلا الرواية الصهيونية الرسميّة، برغم أنّ المتحف قائم في قلب حيّ فلسطينيّ. وقد أدّى وقف عملي لاعتبارات سياسية[9] لدفعي إلى تكريس نفسي للموضوع بشكل أكثر اتساعًا وشمولاً. وفي السنة التي نشطت فيها في حيفا انشغلت أيضًا في إقامة مجموعة بحث مشتركة –إسرائيلية وفلسطينية- لبحث المسائل المختلفة التي تواجهها مدينة متصدعة ثنائية القومية كحيفا، بدءًا بالأبعاد التخطيطية التاريخية والراهنة وانتهاءً بشكل تسجيل الروايات في الحيّز،[10] إلا أنّ مثل هذه المجموعة تأسّست في نهاية المطاف خارج جدران المتحف وجرى نشر ثمرة عملها في كتاب مقالات تحت عنوان: **Narratives of a – ١٩٤٨ Haifa Before and After Mixed-City** (يزبك وفايس ٢٠١١). في السنة التي عملت فيها في المتحف (٢٠٠٧)، بدأ بالعمل فنانون ومنظمات للتغيير في المدن المختلطة، مثل "حيفا الفتاة" و"سيرة المدينة الذاتية" في يافا[11] وهذه أوضحت لي جليًا ضرورة تأثير الصوت والرواية والتاريخ الفلسطينيّ.

لقد نضج كتاب **فَوَران- مَسكن ولغة وتاريخ- جيل جديد في المدن اليهودية-العربية** قبل قرابة السنتين، عندما قام متحف غوطمن بتبني عرض يتعلق بالمدن ثنائية القومية. فتبني العرض يشكل نوعًا من "التصحيح" لوجهة النظر الغربية والاستشراقية لدى غوطمن نفسه في علاقته مع الفلسطينيين الذين عاشوا في يافا، والذين أكثَرَ غوطمن من رسمهم في لوحاته (تسلمونا ١٩٩٨، ٥٨-٥٩).[12] الفنان رأفت حطاب قرّر محاورة غوطمن ومداركه القومية-الصهيونية عبر عمل تركيبيّ سيُجرى في أعقاب أعمال غوطمن، ليلة افتتاح المعرض.

لقد ولّد المشروع عددًا غير قليل من المواجهات والتحديات، كان أولها عملي كباحثة وقيّمة إسرائيلية تنشط في موضوعة الصوت الفلسطينيّ ومسألة الشرعية التي تنبعث من البحث الذي ينشغل بالآخر. وكان هناك من دعم هذا القرار وكان هناك من تحفظ منه ومن أبعاده السياسية. وقد شكّلت الآراء على اختلافها وزنًا هامًا في تبلور المشروع. من الواضح أنّ مثل هذا المشروع لم يكن ليتمّ لولا التعاون الهامّ والإسهام الكبير من المبدعين والنشِطين والجمعيات والمنظمات المختلفة، التي تشكل لُبّ المشروع، فهم من علّمني ما تعنيه قوة الفعل، وعلى هذا أقدّم شكري لهم. التحدي الثاني تمثل في المصطلحات والمفاهيم الدارجة في المجتمع الإسرائيليّ بخصوص المدن ثنائية القومية المتصدّعة والتي تعكس تعامل المؤسسة والمجتمع الإسرائيليين مع هذه المدن، والشكل الذي تثبتت فيه في الوعي الجمعيّ. وقد تطرق الكثير من الباحثين إلى مصطلح "مدن مختلطة" الذي تثبَّت بواسطة "ماكنة تبييض الكلمات" الصهيونية. ويستعرض دانييل مونترسكو تطوّر هذا المصطلح في البلاد، حيث بدأ استخدامه في سنوات الثلاثين، حين استغلّ لأغراض بيروقراطية بريطانية، وحتى إعادته إلى الوعي مع اندلاع أحداث عام ٢٠٠٠ (مونترسكو ٢٠١١).[13] وحتى إنّ مصطلح "مدن مختلطة" يُرفق في إسرائيل في غالب المرات بمصطلح "التعايش". وهذان المصطلحان يحملان مسحة ديمقراطية ويسعيان لإضفاء بُعد أخلاقيّ على التعامل مع السكان الآخرين في المدن التي يسودها –ظاهريًا- وضع متكافئ وتعاونيّ بين السكان الفلسطينيين والإسرائيليين. ويظهر الكثير من الباحثين أنه رغم الطاقات الكامنة لخلق نموذج من الحياة التعاونية والتي تحتويها هذه المدن، ورغم أنّ المجموعتين السكانيتين تعيشان جنبًا إلى جنب، إلا أنّ الواقع يشير إلى عدم وجود أيّ اختلاط يُذكر بينهما، كما أوضحت أعلاه. وتتطرّق دانا بيروينسكي في مقالتها المنشورة في هذا الكتاب، إلى المسيرات السنوية في الأول من أيار التي جرت في مدينة الرملة بين الأعوام ١٩٤٩ و١٩٥٩، والتي كان من الممكن أن تشكّل جسرًا بين اليهود والعرب وحيزًا مشتركًا من الوجود والعمل. وهي تشير إلى أنّ هذا الخيار لم يتحقق على خلفية المواجهات التي كان بعضها عنيفًا، وعلى خلفية اشتعال التوترات التي صُبت في داخل المسيرات. ويدعي يتسحاق شينل أنّ هذه المدن، وخلافًا للعرض والصورة الرسميّيْن، تكرّس الندب التي تفضل السلطات تمويهها. وهي تفعل الكثير، على المستويين البلدي والقومي، من أجل الفصل بين الإسرائيليين والفلسطينيين في المدن، ومواصلة العملية التاريخية لمحو الحيز والتاريخ الفلسطينيين، التي بدأت مثلا في هدم البلدة القديمة في حيفا واللد وهدم حي المنشية في يافا أو تهويد الحيز الفلسطيني في البلدة القديمة في يافا. وفي المقابل، هناك سياسة حيزيّة تنبني على السيطرة الإثنية وعزل الحيز الآخر وتكريس ضعفه، وهذه ترمز هي الأخرى لعلاقات

[8] يتسحاق شينل يشير إلى كيفية قيام متحف «إيتسل» بعرض الرواية الصهيونية لاستحضار النصر اليهودي، ليس في المعروضات فقط، بل عبر معمارية المبنى: القسم العلوي المعاصر الجديد يركب على القسم القديم التحتيّ العربيّ التقليديّ ويعبر عن علاقات السيطرة (شينل 2007، 20).

[9] http://www.haaretz.co.il/gallery/1.1303933

[10] من بين الباحثين الذين توجّهت إليهم: يفعات فايس، محمود يزبك، سلمان ناطور، أفنر جلعادي، داني رافينوفتش وغيرهم.

[11] تُنظر مقالتي «يخططون التغيير» المنشورة في هذا الكتاب.

[12] هذا الجانب المنعكس في رسومات غوطمن والخاص بالسكان الفلسطينيين في البلاد، حاضر أيضًا بالنسبة لـ «آخرين» إضافيين، كما في لوبنغولو ملك الزولو (بار يوسف، 2005 ويرون هرتسوغ 2005).

[13] يُنظر أيضًا إلى Rabinowitz and Monterescu 2008.

שהעיור שנקטע ב־1948, מתרחש בתוך קונטקסט של הדרה, דיכוי ושליטה הגמונית. כלומר, הערים שגרה בהן אוכלוסייה של פלסטינים אזרחי ישראל ושל ישראלים עדיין רחוקות מלהוות מרחבים רב־לאומיים־אתניים, דמוקרטיים וצודקים ועדיין אינן מהוות אלטרנטיבה אורבאנית לתכנון ההגמוני הישראלי שנוצק על־פי תבנית חד־לאומית כפי שמראה חמדאן־סליבא.

בחרתי לכלול בספר את החלק שדן בהדרה ובהחלשה של האוכלוסייה הפלסטינית ובמחיקת ההיסטוריה והנרטיב הפלסטיניים מהמרחב, אשר ישמשו תשתית להבנת התהליכים המייצרים את התסיסה ואת ההתלקחות ואת הרקע להקמתה של חברה אזרחית פעילה. המאמרים של חיים יעקובי ושל הנא חמדאן־סליבא מאפשרים הצצה לתחום התכנון בשתי ערים דו־לאומיות, אחת עיר "ישנה" והשנייה "חדשה", הסובלות מהדרה וסגרגציה: לוד ונצרת עילית. חיים יעקובי, למשל, העוסק בתכנון של העיר לוד ובהעדר התכנון מצד שני, מראה כי המושג "עיר מעורבת" בהקשר הישראלי, משמע עיר שבה היחס המספרי בין האוכלוסייה הערבית לזו היהודית נבחן ונשלט באופן תמידי. הדינמיקה הדמוגרפית נובעת מאידיאולוגיית חברת המתיישבים היהודית שביקשה ליצור בעיר הפלסטינית, לאחר כיבושה, "עיר עברית" שמשמעותה עיר יהודית. אלא שבפועל, מימושם של תהליכי ייהודה של לוד נתקל במכשולים הואיל ואוכלוסייה פלסטינית נותבה, כחלק ממדיניות רשמית, להתיישב בעיר. במקביל לכך, הוא מתאר את האופן בו השתכללו תבנית ומדיניות מרחבית־דמוגרפית, המאפיינת על־פי רוב חברות מתיישבים, של הפליה, פיקוח ושליטה (ר' גם יעקובי 2007).

בחלקים הראשונים של הספר אף עולים נושאים שכמעט ולא נדונו עד היום, המתארים כיצד התגייסו תחומים בעלי נוכחות ונראות במרחב, "סוכני תרבות" – כגון צעדות ותהלוכות, שימור ומוזיאולוגיה, לתפעל את מנגנוני ההדרה והמחיקה. האדריכל אמנון בר אור דן באופן בו נרתם תחום השימור לשירות המכניזם של ההשכחה ויצירת הנרטיבים התואמים לסיפור הציוני השולט. הוא מתאר איך, במקביל למאמץ הנמשך למחוק את הזיכרונות הפלסטיניים של יפו העתיקה ולצרוב אחרים במקומם, שומרו ושוחזרו מונומנטים "נקיים" לחלוטין מהקשר למורשת הערבית־פלסטינית אשר יצרה אותם במקור. דנה פירוינסקי עוסקת במאמרה באופן שבו התהלוכות שהתקיימו ברמלה בשנות החמישים, היוו כלי לסימון הזהות במרחב ומצביעות על האופנים השונים שבהם תורמים המרחב וניכוסו הסמלי והזמני לעיצובו ולגיבושו של כוח. היא מראה כיצד היוו המצעדים מרכיב חשוב בתהליך הישראליזציה של העיר רמלה ואת הפגנת הכוח הגלוי שהן ייצגו, כאשר הרחובות הפכו לשטח כבוש או כבוש־מחדש. במאמר "ההיסטוריה היא ברֵרה טבעית", אני דנה באופן שבו המוזיאונים העירוניים בישראל, כסוכן אחד מיני רבים, עוסקים בהבניה יזומה של זיכרונות קולקטיביים של אתרים ואזורי הנצחה באמצעות ה"פוליטיקה של הזיכרון". הוא מראה כיצד הופך הזיכרון לנזיל בידי מעצביו וכיצד נעשה בו שימוש מודע ומושכל למען מטרות אידיאולוגיות, פוליטיות וחברתיות. המאמר דן בניסיון שסוכל להקים מודל אלטרנטיבי למוזיאונים בערים הדו־לאומיות, מודל זה שונה מהדפוס החד צדדי והמוטה שבו נכתבת כיום ההיסטוריה של הכובש והחזק במוזיאונים, המשמשים כלי לעיצוב התודעה ולמחיקת ההיסטוריה הפלסטינית.[8]

תסיסה – דיור, שפה, היסטוריה – דור חדש בערים היהודיות־ערביות נולד בעקבות הפסקת עבודתי במוזיאון העיר חיפה שהתרחשה בסוף 2007. ביקשתי למסד למוזיאון תפיסה חדשה הנותנת ביטוי לשני הנרטיבים – הפלסטיני והישראלי – של העיר הדו־לאומית. עד לבואי (ולאחר לכתי) נכח רק הנרטיב הציוני הרשמי בין כותלי מוזיאון העיר חיפה, הממוקם בלב שכונה פלסטינית. הפסקת עבודתי משיקולים פוליטיים[9] הניעה אותי להתמסר לנושא בצורה יותר רחבה ומקיפה. בשנה בה פעלתי בחיפה אף עסקתי בהקמת קבוצת מחקר משותפת – ישראלית־פלסטינית – שתדון בסוגיות השונות בה מתמודדת עיר דו־לאומית שסועה כחיפה, החל בהיבטים תכנוניים היסטוריים ועכשוויים וכלה באופן שבו נרשמים הנרטיבים במרחב,[10] אך בסופו של דבר קבוצה כזו קמה מחוץ לכותלי המוזיאון ופעילותה פורסמה בספר המאמרים **Haifa Before and After 1948 – Narratives of a Mixed-City** (Yazbak and Weiss 2011). בשנה בה פעלתי במוזיאון (2007), החלו לפעול אמנים

[8] יצחק שנל מראה כיצד במוזיאון האצ"ל, הנרטיב הציוני המסופר מנכיח את הניצחון היהודי לא רק בתצוגה, אלא גם באמצעות המבנה האדריכלי של המבנה: החלק העליון המודרני החדש רוכב על החלק הישן התחתון הערבי המסורתי ומבטא את יחסי השליטה (שנל 2007, 20).

[9] http://www.haaretz.co.il/gallery/1.1303933

[10] בין החוקרים אליהם פניתי היו יפעת וייס, מחמוד יזבק, סלמן נטור, אבנר גלעדי, דני רבינוביץ' ועוד.

יוחאי אברהמי וסכנדר קובטי, **מסלול האוטובוס**,
05.01.2008
תיעוד פעולה
באדיבות יוחאי אברהמי וסכנדר קובטי

يوحاي أفرهامي وإسكندر قبطي، **مسار الباص**، 5/1/2008
توثيق نشاط
بلطف من يوحاي أفرهامي وإسكندر قبطي

القوى غير المتكافئة في الحيز (شينل ٢٠٠٧، ١٩-٢٠).[١٤] ويشير إبراهيم طارق (٢٢٠٥) وحاييم يعقوبي وشيلي كوهن (٢٠٠٧)، إلى أنّ فصلا ماديا إقليميًا ملموسًا يجري على أرض الواقع بين الفلسطينيين والإسرائيليين في المدن ثنائية القومية، وأحيانًا في أحياء في المدينة نفسها: جدران وأسوار ومعوقات فاصلة (مثلا، بين حي الجواريش وحي غانيه دان في الرملة، بين حي برديس شنير وبلدة نير تسفي)، وإلى جانبها قوالب فصل معيارية ومسلكية تكرّس الاحتكار المهيمن في الحيز، كما تصفه أيضًا بثينة ضبيط في اللقاء المنشور في الكتاب. وتحظى هذه الجوانب بتشكّلات تكاد تكون يومية. وفي السنتين الأخيرتين فقط تفوّه عدة رؤساء بلديات ثنائية القومية بشكل يعبر عن هذه الجوانب. فمثلا، أعلن نائب رئيس بلدية كرميئيل، أنه يعارض البلدات المختلطة. وهو يقول إنه يدعم الحياة التعاونية بين اليهود والعرب في منطقته، "لكن الواحد بجانب الآخر، وليس الواحد في داخل الآخر". إنه يدعم الحفاظ على كرميئيل "بطابعها اليهوديّ-الصهيونيّ (خوري ٢٠١٠). وقد توجّه رئيس بلدية نتسيرت عيليت في السنة السابقة إلى وزير الداخلية لوقف تحويل الميزانيات إلى مدينة الناصرة لكونها "مدينة معادية" أو "طابورًا خامسًا". وهو يقول إنّ المدينة تحولت إلى "عشّ للإرهاب في قلب الجليل... يتحيّن طيلة الوقت الساعة الملائمة لطعن الدولة في ظهرها". وقد طالب مركز مكافحة العنصرية في إسرائيل بمحاكمته (أشكنازي وخوري، ٢٠١٢). في المقابل، قام سامي هواري، وهو نشط اجتماعيّ من عكا ورئيس جمعية الياطر للتنمية الثقافية والاجتماعية (التي أتطرق إليها في مقالتي "يخططون التغيير")، بتقديم شكوى ضد شركة عقارات سوّقت شققًا في مشروع سكنيّ في مدينة عكا تحت اسم "غرين بالاس"، ومدير دائرة أراضي إسرائيل بسبب التمييز ضده وعدم السماح له بشراء شقة في مشروع (سكني)، لا لسبب إلا لكونه عربيًا. وقد ادّعى أنهم مكّنوا متنكرة يهودية من شراء شقة فيما قالوا له إنّ جميع الشقق قد بيعت. وقال مندوب المبيعات ردًا على سؤال المتنكرة: "نحن لا ندخل العرب {إلى المشروع- ر.س.}". وقد أغلقت الشركة أبواب المكتب أمام الشباب العرب الذين أُرسلوا للتسجل للمشروع (خوري ٢٠١٢، ٨).

وعليه، كان أحد التخبطات التي شغلتني يتمحور في المصطلح الذي سأستخدمه بدلا من "مدينة مختلطة". وعلى طول البحث تشاورت مع أناس مختلفين بما يخصّ المصطلح وانبثقت مصطلحات كثيرة، بعضها أُستخدم في الأدبيات الأكاديمية، مثل مدن متصدّعة ومدن مقطوعة ومدن منفصلة ومدن مفصولة[١٥]. وقد استخدمت في غالب المرات المصطلحين المتلازمين ثنائية القومية وفاصلة أو ثنائية القومية متصدعة. كل واحد من المساهمين في الكتاب استخدم مصطلحًا وجده صحيحًا لوصف الوضع. وتضيف هناء حمدان-صليبا ادعاءً هامًا بما يتعلق بالمصطلح. فهي تشير في مقالتها المنشورة في هذا الكتاب إلى حدوث انقلاب، يتجلى في أنّ تعريف المدينة كـ "مختلطة" يأتي من الطرف الثاني، المقموع، من الجانب الفلسطيني، وذلك للتشديد على حقه في المدينة والمطالبة به، وهو حق يستند إلى الإقامة فيها، كما يدّعي خمايسي أيضًا.

وتعكس مقالة "ينسجون التغيير" الادّعاء القائل بأنّ القمع والفصل هما محفزان مُسرّعان جدًا على خلق فاعلية تشيّد أحيازًا جديدة. وفي حين أنّ الفصل ينبع من أيديولوجية قومية ومن رغبة في صيانتها وصيانة الحدود الواضحة والمُعرّفة للهيمنة المركزية (Falah ١٩٩٦) ويُستخدم كجهاز للسيطرة على المجموعة المستضعفة وعزلها وتقليص الاستثمارات في الحيز الذي تعيش فيه والسعي لخفض جودة حياتها، إلا أنّ الفصل يساعد الأقلية في نفس الوقت على صيانة ثقافتها ومسلكيات اجتماعية وسياسية من أجل إدارة النضالات (تسفاديا ٢٠٠٨). ونتيجة لهذا، وفيما تدّعي المدن "المختلطة" أنها حلبة ديمقراطية لكل مواطنيها بينما تهتم المؤسسة بإفشال هذا الاحتمال، فإنّ السكان الفلسطينيين الفاعلين في هذه المدن، يقومون على أرض الواقع بملء هذا الجانب بالمضمون.

المقابلة بين ابتسام مراعنة وراجي بطحيش المنشورة في الكتاب، تطرح للنقاش الفارق بين الشكل الذي ينظر الإنسان النشط والفاعل إلى نفسه في كل ما يتعلق بالتغييرات التي يريد إدخالها على المجتمع، وبين الشكل الذي يقوم فيه المجتمعان العربي والإسرائيليّ بتعريفه كفاعل نشِط. ويكتسب هذا الجانب حضورًا هامًا في بيئة "مختلطة" ثنائية اللغة والقومية. فمراعنة تنتقد المجتمع العربي الذي لن يتوّج امرأة تعالج المشاكل الاجتماعية بأنها فاعلة، ولا رجلاً ينشغل في الهوية الكويريّة. وهي تقول إنّ الفلسطيني لن يُنصّب قلادة الفاعلية إلا إذا ناضل ضدّ الاحتلال ودولة إسرائيل أو حمل راية القومية. أما بخصوص المجتمع الإسرائيليّ فهي تدعي أنّ النزعات القبلية اليهودية تطغى على كلّ شيء، وفي كل مرة يكاد يسقط صاروخ في النقب، يتغير كل شيء ويعود الجميع إلى حضن العائلة ويتبنون صورة الضحية.

يعكس المعرض المكان الهام الذي تحتله الأحياز الرقمية والصورة المتحرّكة (فيديو وسينما) في النضال التوعويّ والعينيّ لدى الجيل الجديد الناشط في المدن ثنائية القومية. وهو يعبر عن عدة جوانب مركزية تميز الفاعلية والإبداع الثقافي المتعلق بها. وتعكس هذه الجوانب مكانة المرأة المركزية في المجتمع المدنيّ والنشاط والنضالات في المسائل القضائية والتربوية والتخطيطية، وفي موضوع المسكن واستحضار التاريخ واللغة العربية إلى الحيّز. وهذه الأخيرة يُعبَّر عنها بشكل كبير في سياقات واسعة، ومن ضمنها عبر "ظاهرة" الجولات الكثيرة التي تُجرى في المدن من أجل سرد التاريخ الفلسطينيّ. وتُجري مثل هذه الجولات في العقد الأخير جمعية **زوخروت**، وفي السنوات الأخيرة جمعيات أخرى مثل **بلدنا**، أو نشطين مستقلين، وبواسطة نشاطات تسعى لاستعادة الحياة التي ضاعت (مثل نشاطات **حيفا الفتاة**، **حركة شبيبة ترشيحا**، مركز الزوار التابع لـ **سيرة المدينة الذاتية** أو الجولة التي أجرتها أنيسة أشقر في وادي النسناس). وينشغل مبدعون مختلفون باستحضار التاريخ (مئير غال، جمعية نعم)، وفي نشاطات الهدم والمحو بحق العمران الفلسطيني وثقافته (رونين إيدلمن)، وفي فقدان الحضرية الفلسطينية المعاصرة (جمانة مناع)، وفي رثاء الكارثة (رائدة أضون) وفي جمع شهادات حولها (رأفت حطاب)، فيما يسعى مبدعون ونشطون آخرون لإعادة اللغة العربية إلى الحيّز (عبر اللغة أو مبادرات مثل **قطار بالعربية** أو **أين العربية؟**). وثمة فنانون مختلفون يناقشون في أعمالهم مصطلح الحقيقة والخيال ومهمتهم تثبيت وتجذير الروايات والذكريات (إسكندر قبطي وربيع بخاري، يوحاي أفرهامي وقبطي، نسرين نجار، رونين إيدلمن وكاسيا كراكوفياك، فهد حلبي). إنهم ينظرون نظرة واقعية رزينة ونقدية وأحيانًا كلبية (ساخرة) تجاه الشكل الذي يُسجَّل فيه التاريخ، وينتجون تشويشًا متعمدًا في الوعي أو التاريخ، يهدف إلى تعزيز منظورات حياتية تجذّرت في الوعي أو امّحت منه.

ثمة جانبان آخران في المعرض يعبّران عن أشكال تغيّر الأحياز الجغرافية والحضرية والوجدانية في المدن (عنات إيفن، رونين إيدلمن، كمال الجعفري، ضرار بكري)، وقبالتهم المكان الهام الخاص بالفاعلية والإبداع الثقافي في

[١٤] يدّعي فايغه أنّ الفصل بين بلورة الحيز في داخل الخط الأخضر وبين تلك في «المناطق»، بدأ يتغلغل في قلب البلاد ولُبّها، إلى مدن أخرى منها المختلطة (فايغة 2003).

[١٥] «فاصلة» من كلمة segregation، التي تعني الفصل والتفريق والعزل أو عملية افتراق- وتعني أيضًا الإغلاق والسناد. شكرًا لرامي يونس على تجذير المصطلح.

וארגונים לשינוי בערים המעורבות. למשל, חיפה אלפתאה ואוטוביוגרפיה של עיר ביפו[11] ואלו חידדו בקרבי את ההכרה בנחיצות השמעת הקול, הנרטיב וההיסטוריה הפלסטינית.

תסיסה – דיור, שפה, היסטוריה – דור חדש בערים היהודיות־ערביות הבשיל לפני כשנתיים, כאשר מוזיאון גוטמן ניאות להציג תערוכה העוסקת בערים הדו־לאומיות. הצגת התערוכה מהווה סוג של "תיקון" לנקודת המבט המערבית והאוריינטליסטית של גוטמן עצמו ביחס לפלסטינים שחיו ביפו, אותם מרבה גוטמן לצייר בציוריו (צלמונה 1998, 58–59).[12] האמן ראפת חטאב בחר לנהל דיאלוג עם גוטמן ועם תפיסתו הלאומית־ציונית באמצעות מיצג שייערך בעקבות עבודתו של גוטמן בערב פתיחת התערוכה.

הפרויקט הוליד לא מעט התמודדויות ואתגרים. הראשון מביניהם – פועלי כחוקרת וכאוצרת ישראלית, העוסקת בקול הפלסטיני ושאלת הלגיטימיות העולה במחקר העוסק באחר. היו שתמכו בהחלטה זו והיו שהסתייגו ממנה על היבטיה הפוליטיים. הדעות שנשמעו מכאן ומכאן היוו משקל משמעותי בהתגבשות הפרויקט. כמובן שפרויקט זה לא היה יכול להתקיים ללא שיתוף הפעולה המשמעותי והתרומה החשובה של היוצרים, הפעילים, העמותות והארגונים השונים, המהווים את לבו של הפרויקט שמהם למדתי מהו כוחה של עשייה. להם התודה. השני, המושגים השגורים בחברה הישראלית ביחס לערים הדו־לאומיות השסועות המשקפים את יחס הממסד והחברה הישראלית לערים אלו ולאופן בו הן התקבעו בתודעה הקולקטיבית. חוקרים רבים נדרשו למושג "ערים מעורבות" שהוטבע על־ידי מכבסת המילים הציונית. דניאל מונטרסקו סוקר את התפתחות המושג בארץ, שראשיתו בשנות השלושים, אז נעשה בו שימוש לצרכים ביורוקראטיים בריטיים, ועד לחזרתו אל התודעה עם האירועים של שנת 2000 (מונטרסקו 2011).[13] לביטוי "עיר מעורבת" אף נלווה בישראל על־פי רוב הביטוי "דו־קיום". שני מושגים אלה הנם בעלי נופך דמוקרטי, המבקשים לצבוע באור מוסרי את היחס לתושבים האחרים של הערים שמתקיים בהן, כביכול, מצב שוויוני ושיתופי בין האוכלוסייה הפלסטינית והישראלית. חוקרים רבים מראים כי למרות הפוטנציאל ליצירת מודל לחיים שיתופיים שערים אלו מגלמות, ולמרות ששתי האוכלוסיות גרות זו לצד זו, בפועל לא מתקיים ביניהן כמעט עירוב כפי שהראיתי למעלה. דנה פירוינסקי עוסקת במאמר המתפרסם בספר זה, במצעדים השנתיים של האחד במאי שהתקיימו בעיר רמלה בין 1949 ל־1959, אשר יכלו להוות גשר בין יהודים וערבים, מרחב משותף של קיום ועשייה. היא מראה כי אופציה זו לא מומשה על רקע התנגשויות, חלקן אלימות ועל רקע התלקחות של מתחים שנוצקו לתוך המצעדים.

יצחק שנל טוען כי ערים אלה, בניגוד למצג ולדימוי הממלכתי, מנציחות את הצלקות שהרשויות היו מעדיפות לטשטש. הן עושות הרבה, ברמה העירונית והלאומית כדי להפריד בין האוכלוסייה הישראלית והפלסטינית של הערים ולהמשיך את התהליך ההיסטורי של מחיקת המרחב וההיסטוריה הפלסטינית, שהחל, לדוגמה, בהרס העיר העתיקה בחיפה ובלוד, הרס שכונת מנשייה ביפו או ייהוד המרחב הפלסטיני של העיר העתיקה ביפו. מולו, קיימת מדיניות מרחבית של שליטה אתנית ובידוד המרחב האחר והשארתו בנחשלותו, המסמלים גם הם את יחסי הכוח הלא שוויוניים במרחב (שנל 2007, 19–20).[14] איברהים טארק (2005) וחיים יעקובי ושלי כהן (2007), מראים כי בפועל מתקיימת הפרדה פיזית טריטוריאלית בין פלסטינים לישראלים בערים הדו־לאומיות, לעתים אף בין שכונות באותה העיר: גדרות, חומות, מכשולי הפרדה (למשל, בין שכונת ג'אריש לשכונת גני דן ברמלה, בין שכונת פרדס שניר למושב ניר צבי), אך גם נוצקות תבניות הפרדה נורמטיביות והתנהלותיות המנציחות את המונופול של קבוצות הגמוניות במרחב כפי שגם מתארת בות'יינה דביט בריאיון המתפרסם בספר. היבטים אלה מקבלים ביטוי כמעט על בסיס יומיומי. רק בשנתיים האחרונות התבטאו כמה ראשי ערים דו־לאומיות בצורה המשקפת היבטים אלה. כך למשל, סגן ראש עיריית כרמיאל הצהיר, כי הוא מתנגד ליישובים מעורבים. לדבריו, הוא בעד חיי שיתוף בין יהודים לערבים באזורו, "אבל אחד ליד השני, ולא אחד בתוך השני". הוא בעד לשמור על כרמיאל "בצביונה היהודי־ציוני" (ח'ורי 2010). ראש עיריית נצרת עילית פנה בשנה שעברה לשר הפנים להפסיק

---

[11] ר' מאמרי "רוקמים את השינוי" המתפרסם בספר זה.

[12] היבט זה, המתבטא בציוריו של גוטמן את האוכלוסייה הפלסטינית של הארץ, נוכח גם ביחס ל"אחרים" נוספים, למשל ב**לובנגולו מלך זולו** (בר־יוסף, 2005 וירון והרצוג 2005).

[13] ר' גם Rabinowitz and Monterescu 2008.

[14] פייגה טוען כי ההפרדה בין עיצוב המרחב בתוך הקו הירוק, לזה שמעבר לו, ב"שטחים", מחלחל לתוך לב לבה של הארץ, גם לערים אחרות, ביניהן המעורבות (פייגה 2003).

النضالات من أجل المسكن والتخطيط المدينيّ المؤسساتيّ (كمال الجعفري، ميخائيل حلاق، دارنا، خطوة، ترابط، حركة شبيبة يافا، العكاوية، أكتيف ستيلز) والمكان الهام الذي تعكسه الموسيقى في النضال من أجل المسكن والهوية (مثلا: "دام" و"ولعت" و"سيستم عالي"). ويحظى حيّ المنشية ويافا بتمثيل واسع في المعرض نتيجة لقربهما من متحف ناحوم غوطمن، وهما يعبران عن العمليات المختلفة التي مرّت على المدن المتصدّعة (المنشية كمثال، في عمل عنات إيفن ورونين إيدلمن، مثلا). كما يحضر البحر في المعرض بشكل كبير، كرمز للهجرة والطرد والكارثة التي حلّت (رائدة أضون)، ولكن كحيّز مشترك للالتقاء وكرمز لخيار الحياة المشتركة. ويقوم هذا الجانب باستحضار الصراع بين التعامل مع البحر على أنه متعة وترفيه مقابل الكوارث التي حلت من أجل تطويره (عنات إيفن). فنانون ومنظمات ونشطون مختلفون يسعون للتشديد على خيار الحياة المشتركة عبر طرح مسألة الصراع وتحديد الفوارق وعبر التعبير عن التصادم بين الهويات (ترابط، رعوت-صداقة، "ديرخ سفاه"، "بريت شالوم"، "دور غاز"، "سيستيم عالي"، **من أجل أرشيف مشترك** التابع لزوخروت). كما أنّ التوثيق التاريخيّ مثل الوثائق وصور الستيلز (الضوئية) والفيديو، المعروض إلى جانب أعمال معاصرة، يوفر –في حالات مختلفة- السياق التاريخيّ، وفي المقابل تقوم الأشكال المختلفة لاستخدام المواد الأرشيفية لدى فنانين وباحثين بإثارة النقاش حول جوانب قيمية أخرى.

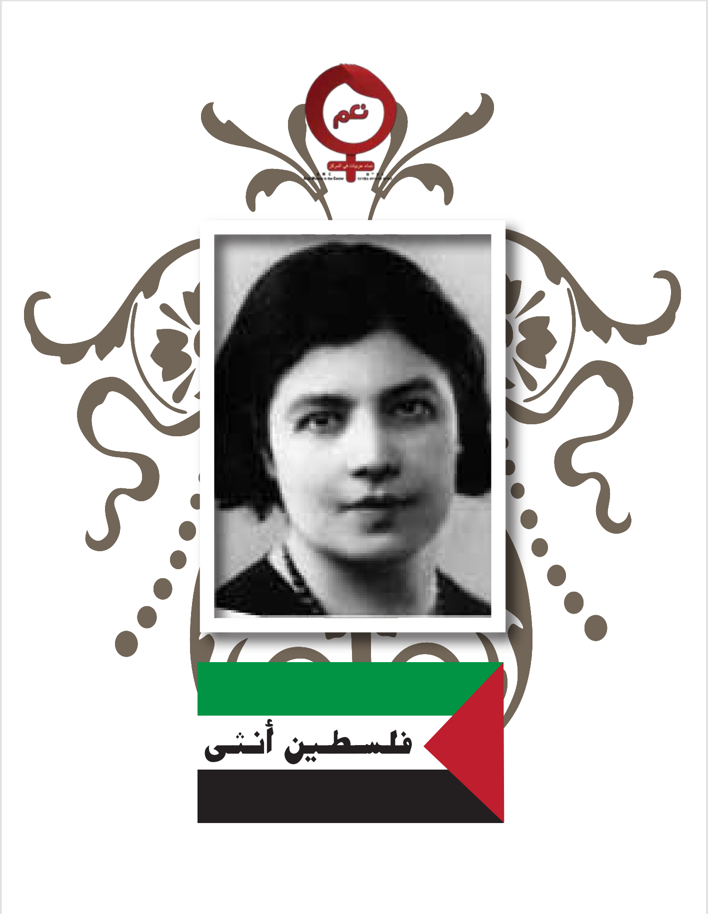

מלמעלה למטה ובניגוד לכיוון השעון: **ג'ווהרה קועוואר** מייסדת מועדון הקדמה הנשית נצרת, 1937; **לידיה עכאווי** זמרת רדיו פלסטין עד שאירעה הנכבה; **טרב עבד אלהאדי** פמיניסטית פלסטינית וממובילות המאבק הפלסטיני נגד הבריטים; **מאי זייאדה** משוררת וסופרת פלסטינית.
חולצות, **עמותת נעם, נשות מפתח בהיסטוריה הפלסטינית,** 2012
באדיבות עמותת נעם וסמאח סאלימה אגבארייה

من الأعلى إلى الأسفل وبعكس عقارب الساعة: **جوهرة قعوار**، مؤسسة نادي النهضة النسائي في الناصرة، 1937
ليديا عكاوي، مغنية، إذاعة فلسطين حتى النكبة، **طرب عبد الهادي**، نسوية فلسطينية ومن رائدات النضال الفلسطيني ضد البريطانيين، **مي زيادة** شاعرة وأديبة فلسطينية.
بلايز، **جمعية "نعم"، نساء هامات في التاريخ الفلسطيني**، 2012
بلطف من جمعية "نعم" وسماح سلايمة إغبارية

לתקצב את נצרת בשל היותה "עיר עוינת" או "גיס חמישי". לטענתו, הפכה העיר "לקן טרור בלב הגליל... [ה]ממתין כל העת לשעת כושר כדי לתקוע סכין בגב המדינה". המטה למאבק בגזענות בישראל דרש להעמידו לדין (אשכנזי וח'ורי, 2012). מנגד, סמי הווארי, פעיל חברתי מעכו וראש עמותת אליאטר לקידום חברתי ותרבותי (שבה אני דנה במאמר "רוקמים את השינוי"), תבע חברת נדל"ן ששיווקה דירות בפרויקט מגורים חדש בעיר עכו, גרין פאלאס, ואת מנהל מקרקעי ישראל על שהפלו אותו ולא אפשרו לו לרכוש דירה בפרויקט רק בשל היותו ערבי. הוא טוען כי למתחזה יהודייה, אפשרו לקנות דירה בעוד שלו אמרו שכל הדירות נמכרו. לשאלת המתחזה, ענה נציג המכירות: "אנחנו לא מכניסים ערבים [לפרויקט – ר.ס.]". בפני צעירים ערבים שנשלחו להירשם לפרויקט, סגרה החברה את דלתות המשרד (ח'ורי 2012, 8).

לפיכך, אחת מההתלבטויות שהעסיקו אותי הייתה, באיזה מונח להשתמש במקום המושג "עיר מעורבת". לאורך המחקר, התייעצתי עם אנשים שונים בנוגע למונח ועלו מושגים רבים, שבחלקם נעשה שימוש בספרות האקדמית – ערים שסועות, ערים מובדלות, ערים מופרדות או ערים מסוגרגות[15] אני השתמשתי על־פי רוב בביטוי הצמוד דו־לאומיות מסוגרגות או דו־לאומיות שסועות. כל אחד מהכותבים בספר השתמש בביטוי אותו מצא כנכון לתיאור המצב. הנא חמדאן־סליבא מוסיפה טענה חשובה ביחס למושג. היא מראה במאמרה המתפרסם בספר, כי חל בו היפוך וכי הגדרת העיר כ"מעורבת" באה מן הצד השני, המדוכא, הצד הפלסטיני, וזאת בכדי להדגיש ולתבוע את זכותו על העיר, זכות המבוססת על תושבות, כפי שגם טוען ח'מאיסי.

המאמר "רוקמים את השינוי" משקף את הטענה, כי הדיכוי וההפרדה הם הזרזים הגבוהים ביותר ליצירת אקטיביזם המַבנה מרחבים חדשים. כך גם בעוד שהסגרגציה נובעת מאידיאולוגיה לאומית ומרצון לשמר אותו וגם את הגבולות הברורים והמוגדרים של ההגמוניה הדומיננטית (Falah 1996) ומשמשת מכשיר לשליטה בקבוצה המוחלשת, בידודה, צמצום ההשקעות במרחב שבו היא גרה וחתירה להורדת איכות חייה, בה בעת מסייעת הסגרגציה למיעוט לשמר את תרבותו, לפתח כלכלה מקומית ולהתארגן חברתית ופוליטית לשם ניהול מאבקים (צפדיה 2008). כתוצאה מכך, בעוד שהערים "המעורבות" מתחפשות לזירה דמוקרטית של כל אזרחיהן והממסד דואג להכשיל פוטנציאל זה, בפועל ממלאת האוכלוסייה הפלסטינית האקטיביסטית של הערים היבט זה בתוכן.

הריאיון בין אבתיסאם מראענה לראג'י בטחיש המתפרסם בספר, מעלה לדיון את ההבדל בין האופן שבו האקטיביסט מסתכל על עצמו בכל מה שקשור לשינויים שהוא רוצה לכונן בחברה, לבין האופן שבו החברה הערבית והחברה היהודית מגדירות אותו כאקטיביסט. היבט זה מקבל נוכחות משמעותית בסביבה "מעורבת" דו־לשונית ודו־לאומית. מראענה מבקרת את החברה הערבית, אשר לא תקשור את כתר האקטיביזם לאישה שדנה בבעיות חברתיות, וגם לא לגבר שעוסק בזהותו הקווירית. לטענתה, פלסטיני יוכתר כאקטיביסט רק אם הוא נאבק בכיבוש, במדינת ישראל, או נושא את דגל הלאומיות. לגבי החברה היהודית, היא טוענת שהנטיות השבטיות גוברות על הכול, וכל פעם שעומדת ליפול רקטה בנגב, הכול משתנה וכולם חוזרים אל חיק המשפחה ומאמצים את הדימוי הקרבני.

התערוכה מבטאת את המקום המשמעותי שתופסים המרחבים הדיגיטליים והדימוי הנע (קולנוע ווידיאו) במאבק התודעתי והקונקרטי של הדור החדש הפעיל בערים הדו־לאומיות. היא נותנת ביטוי לכמה היבטים מרכזיים המאפיינים את האקטיביזם ואת היצירה התרבותית הקשורה אליה. הם משקפים את מקומן המרכזי של נשים בחברה האזרחית ואת הפעילות והמאבקים בנושאים משפטיים, חינוכיים, תכנוניים, בנושא הדיור ובהנכחת ההיסטוריה והשפה הערבית במרחב. האחרונים מקבלים ביטוי משמעותי בהקשרים רחבים, בין היתר באמצעות "תופעת" הסיורים הרבים הנערכים בערים לסיפור ההיסטוריה הפלסטינית. סיורים כאלה נערכים בעשור האחרון על־ידי **זוכרות**, ובשנים האחרונות גם על־ידי עמותות כמו **בלדנא** (ר' דימויים בעמ' 166–167), או פעילים עצמאיים ובאמצעות פעולות המבקשות לשחזר את החיים שאבדו (כמו הפעילות של **חיפה אל פתאה**, **חרכה שביבא תרשיחא**, מרכז המבקרים של **אוטוביוגרפיה של עיר** או הסיור שערכה אניסה אשקר בוואדי ניסנאס). יוצרים שונים עוסקים בהנכחת ההיסטוריה (מאיר גל, עמותת נעם), בפעולות ההרס והמחיקה של היישוב הפלסטיני ותרבותו (רונן אידלמן), באובדן העירוניות הפלסטינית המודרנית (ג'ומאנה מאנע), בקינה על האסון (ראידה אדון) ובגביית עדויות אודותיו (ראפת חטאב).

בעוד יוצרים ופעילים אחרים מבקשים להחזיר את השפה הערבית למרחב (**דרך השפה** או מיזמים כמו **רכבת בערבית** או **איפה הערבית?**). אמנים שונים דנים בעבודתם במושג האמת והבדיה ותפקידם בקיבוע נרטיבים וזיכרונות (סכנדר קובּטי ורביע בוכרי, יוחאי אברהמי וקובּטי, ניסרין נאג'ר, רונן אידלמן וקסיה קראקוביאק, פהד חלבי). הם מסתכלים במבט מפוכח, ביקורתי ולעתים ציני כלפי האופן שבו נרשמת ההיסטוריה, ומייצרים שיבוש תודעתי או היסטורי מכֻוון, שיבוש המבקש להעצים השקפות עולם שהתקבעו בתודעה או נמחקו ממנה. שני היבטים נוספים בתערוכה מבטאים את אופני השתנותם של המרחבים התודעתיים, הגיאוגרפיים והעירוניים בערים (ענת אבן, רונן אידלמן, כמאל אלג'עפרי, דורר בכרי) ומולם את המקום המשמעותי של האקטיביזם והיצירה התרבותית של מאבקי הדיור והתכנון האורבאני הממסדי (כמאל אלג'עפרי, מיכאל חלאק, **דארנא**, **ח'וטווה**, **תראבוט־התחברות**, **חרכה שביבה יאפא**, **אל עכווייה**, **אקטיביסטילס**) ואת המקום המשמעותי שמשקפת המוזיקה במאבק על הדיור והזהות (למשל, הלהקות דאם, וולאעאת וסיסטם עאלי).

מנשייה ויפו זוכות לייצוג נרחב בתערוכה בשל קרבתן למוזיאון נחום גוטמן והן מייצגות את התהליכים השונים שעברו הערים השסועות (מנשייה כמשל, למשל בעבודה של ענת אבן ושל רונן אידלמן). גם הים נוכח בתערוכה באופן משמעותי – כסמל להגירה, לגירוש ולאסון שהתרחש (ראידה אדון) אך גם כמרחב משותף של מפגש וכסמל לאופציה של חיים משותפים. היבט זה מנכיח את הקונפליקט בין תפיסת הים כמקום של הנאה ובילוי אל מול האסונות שהתרחשו לפתחו (ענת אבן). אמנים, ארגונים ופעילים שונים מבקשים להדגיש את אופציית החיים המשותפים דרך העלאת הקונפליקט, חידוד הפערים ודרך ביטוי ההתנגשות בין הזהויות (**תראבוט־התחברות**, **סדאקה־רעות**, **דרך השפה**, **ברית שלום**, דור גז, סיסטם עאלי, לקראת ארכיון משותף של עמותת **זוכרות**). תיעוד היסטורי – מסמכים, סטילס ווּידיאו – המוצג לצד עבודות עכשוויות נותן, במקרים שונים, את ההקשר ההיסטורי, ומולו, אופני שימוש שונים בחומרים ארכיוניים בידי אמנים וחוקרים, מעלים לדיון היבטים ערכיים נוספים.

[15] מסוגרגות מלשון segregation – הפרדה, הבדלה, בידוד או תהליך היפרדות – אך גם סגר וסוגר. תודה לרמי יונס על שטבע את המונח.

ثبت ببليوغرافيّ

بوميل، يئير، ٢٠٧. ظل أزرق أبيض: سياسة المؤسسة الإسرائيلية ونشاطاتها بين المواطنين العرب، السنوات التأسيسية: ١٩٥٨-١٩٦٨. حيفا: برديس للنشر. (بالعبرية)

بار يوسف، إيتان، ٢٠٠٥. "أبعد ما يمكن (أو العكس): العبرة الصهيونية من لوبنغولو ملك الزولو". **زولو، رحلة ومغامرة في الفن الإسرائيليّ في أعقاب ناحوم غوطمن و"لوبنغولو ملك الزولو"**. تمير، طالي (محررة). تل أبيب: متحف ناحوم غوطمن للفن وكتب كيتر. (بالعبرية)

جريس، صبري، ١٩٩٦. **العرب في إسرائيل**. حيفا: **الاتحاد**. (بالعربية)

خوري، جاكي، ٢٠١٠. "نائب رئيس بلدية كرميئيل يعارض هو أيضًا البلدات المختلطة"ز **هآرتس**، ٢٠١٠/١٠/٢٥. (بالعبرية)

---------، ٢٠١٢. "دعوى: قيل للعرب إنّ الشقق نفدت، ولليهودية حاولوا بيعها". **هآرتس**، ٢٠١٢/١٢/١١. (بالعبرية)

خوري، جاكي وأشكنازي، إيلي، ٢٠١٢. "رئيس بلدية الناصرة عيليت لوزير الداخلية: الناصرة مدينة عدوانية، يجب وقف تمويلها". **هآرتس**، ٢٠١٢/١١/٢١. (بالعبرية)

طارق، إبراهيم، ٢٠٠٥. "من وراء الأسوار والجدران وأسيجة الفصل بين العرب واليهود في داخل المدن والأحياء المختلطة في إسرائيل". الناصرة: المؤسسة العربية لحقوق الإنسان.

يعقوبي، حاييم، ٢٠٠٧. "(عدم) التخطيط والحق في مدينة: اللد". **معًا وعلى حدة: المدن المختلطة في إسرائيل**. تل أبيب: مركز موشيه ديان لدراسات الشرق الأوسط وأفريقيا في جامعة تل أبيب وصندوق كونراد أدناوور. (بالعبرية)

يعقوبي، حاييم وكوهن، شيلي، ٢٠٠٧. **الفصل- سياسة الحيّز في إسرائيل**. تل أبيب: حرغول وعام عوفيد. (بالعبرية)

يرون، عيدان وهرتسوغ، عومري، ٢٠٠٥. "رؤية أم قتل: أفكار عن الصيد والصيادين". **الزولو، رحلة ومغامرة في الفن الإسرائيليّ في أعقاب ناحوم غوطمن و"لوبنغولو ملك الزولو"**. تمير، طالي (محررة). تل أبيب: متحف ناحوم غوطمن للفنون وكتب كيتر. (بالعبرية)

مونترسكو، دانيئيل، ٢٠٠٩. "تاريخ الواصلة: الاستشراق الحضريّ على الخط بين يافا وتل أبيب". **زمنيم ١٠٦**. (بالعبرية)

٢٠١١. "هوية بدون مجتمع، مجتمع يبحث عن هوية: سياسة حيّزيّة في يافا". **مغموت ٤٧ (٣-٤)**. (بالعبرية)

سموحه، سامي، ١٩٧٦. "العرب في إسرائيل: علاقات أقلية وأغلبية". **مغموت ٢٢**. (بالعبرية)

فايغه، ميخائيل، ٢٠٠٣. **خارطتان للضفة**. القدس: ماغنس. (بالعبرية)

تسلمونا، يغآل، ١٩٩٨. "للشرق! للشرق؟ عن الشرق في الفن الإسرائيلي". **كدماه. الشرق في الفن الإسرائيليّ**. القدس: متحف إسرائيل. (بالعبرية)

تسفاديا، أيرز، ٢٠٠٨. "حيّز حضري وسياسة قومية: أبعاد من السيطرة والمقاومة في الكتابة المعاصرة عن المدينة". **جماعة ١٦**. (بالعبرية)

رايطر، يتسحاق، ١٩٨٩. "الحزب الديمقراطي العربي ومكانه في توجّه عرب إسرائيل". **الوسط العربي في إسرائيل وانتخابات الكنيست ١٩٨٨**. (لانداو، يعقوب، محرر). القدس: معهد القدس للدراسات الإسرائيلية. (بالعبرية)

رايطر، يتسحاق وأهروني، ريئوفن، ١٩٩٢. **العالم السياسي لدى عرب إسرائيل**. بيت بيرل: مركز دراسة المجتمع العربي في إسرائيل. (بالعبرية)

ريخس، إيلي، ١٩٩٣. **الأقلية العربية في إسرائيل بين الشيوعية والقومية العربية**. تل أبيب: مركز موشيه ديان لدراسات الشرق الأوسط وأفريقيا في جامعة تل أبيب. (بالعبرية)

---------، ٢٠٠٢. "العرب في إسرائيل بعد عملية أوسلو: "توضُّع النضال القومي". **الشرق الجديد ٤٣**. (بالعبرية)

شيفطن، دان، ٢٠١١. **الفلسطينيون في إسرائيل، نضال الأقلية العربية في الدولة اليهودية** تل أبيب: كنيرت، زموراه-بيتان ودفير. (بالعبرية)

شنيل، يتسحاق، ٢٠٠٧. "مدارك جديدة في بحق المدن المختلطة: الحالة الإسرائيلية". **معًا وعلى حدة: المدن المختلطة في إسرائيل**. تل أبيب: مركز موشيه ديان لدراسات الشرق الأوسط وأفريقيا في جامعة تل أبيب وصندوق كونراد أدناوور. (بالعبرية)

شكيد، روني، ٢٠١٢. **على الجدار: الفلسطينيون في إسرائيل- راديكالية قومية**. القدس: منشورات كرمل. (بالعبرية)

Falah, Ghazi, 1996. "Living Together Apart: Residential Segregation in Mixed Arab–Jewish Cities in Israel". **Urban Studies 33 (6)**.

Samooha, Sammy, 1989. **Arabs and Jews in Israel (Vol. 1): Conflicting and Shared Attitudes in a Divided Society**. Boulder and London: Westview Press.

--------, 1990. "Minority Status in an Ethnic Democracy: The Status of the Arab Minority in Israel". **Ethnic and Racial Studies 13 (3)**.

--------, 1992. **Arabs and Jews in Israel (Vol. 2): Change and Continuity in Mutual Intolerance**. Boulder and London: Westview Press.

Rabinowitz, Dan and Daniel Monterescu. "Reconfiguring the 'Mixed Town': Urban Transformations of Ethnonational Relations in Palestine and Israel". **International Journal of Middle East Studies, 40**, (2008), 195–226.

Yazbak, Mahmoud and Weiss, Yfat (eds.). **Haifa Before and After 1948 – Narratives of a Mixed-City.** The Netherlands: Dordrecht.

ביבליוגרפיה

בוימל, יאיר, 2007. **צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים, השנים המעצבות: 1958–1968.** חיפה: פרדס הוצאה לאור.

בר־יוסף, איתן, 2005. "הכי רחוק שאפשר (או שלא): הלקח הציוני מלובנגולו מלך זולו". **זולו, מסע והרפתקה באמנות ישראלית. בעקבות נחום גוטמן ו"לובנגולו מלך זולו".** תמיר, טלי (עורכת). תל אביב: מוזיאון נחום גוטמן לאמנות וכתר ספרים.

ג'רייס, סברי, 1966. **הערבים בישראל**. חיפה: **אלאיתיחאד**.

ח'ורי ג'קי, 2010. "גם סגן ראש עיריית כרמיאל מתנגד ליישובים מעורבים". **הארץ**, 25.10.2010.

--------, 2012. "תביעה: לערבי נאמר שאזלו הדירות, ליהודייה ניסו למכור". **הארץ**, 11.12.2012.

ח'ורי, ג'קי ואשכנזי, אלי, 2012. "ראש עיריית נצרת עילית לשר הפנים: נצרת עיר עוינת, להפסיק לתקצב אותה". **הארץ**, 21.11.2012.

טארק, איברהים, 2005. "מאחורי החומות, חומות וגדרות הפרדה בין ערבים ליהודים בתוך ערים ושכונות מעורבות בישראל". נצרת: האגודה הערבית לזכויות האדם.

יעקובי, חיים, 2007. "(אי) תכנון והזכות לעיר: לוד". **יחד אך לחוד: ערים מעורבות בישראל**. תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב וקרן קונרד אדנאואר.

יעקובי, חיים וכהן, שלי, 2007. **הפרדה – הפוליטיקה של המרחב בישראל**. תל אביב: חרגול ועם עובד.

ירון, עידן והרצוג, עמרי, 2005. "ראייה או הריגה: מחשבות על ציד ועל ציידים". **זולו, מסע והרפתקה באמנות ישראלית. בעקבות נחום גוטמן ו"לובנגולו מלך זולו"**. תמיר, טלי (עורכת). תל אביב: מוזיאון נחום גוטמן לאמנות וכתר ספרים.

מונטרסקו, דניאל, 2009. "ההיסטוריה של המקף: אוריינטליזם עירוני על הקו בין יפו ותל אביב". **זמנים 106**.

-------- 2011. "זהות ללא קהילה, קהילה מחפשת זהות: פוליטיקה מרחבית ביפו". **מגמות 47 (3–4)**.

סמוחה, סמי, 1976. "הערבים בישראל: יחסי מיעוט ורוב". **מגמות כב**.

פייגה, מיכאל, 2003. **שתי מפות לגדה**. ירושלים: מאגנס.

צלמונה יגאל, 1998. "מזרחה! מזרחה? על המזרח באמנות הישראלית". **קדימה. המזרח באמנות ישראל**. ירושלים: מוזיאון ישראל.

צפדיה, ארז, 2008. "מרחב עירוני ופוליטיקה לאומית: ממדים של שליטה והתנגדות בכתיבה העכשווית על העיר". **ג'מאעה טז**.

רייטר, יצחק, 1989. "המפלגה הדמוקרטית הערבית ומקומה באוריינטציה של ערביי ישראל" **המגזר הערבי בישראל והבחירות לכנסת 1988**. (לנדאו, יעקוב, עורך). ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

רייטר, יצחק ואהרוני, ראובן, 1992. **עולמם הפוליטי של ערביי ישראל**. בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.

רכס, אלי, 1993. **המיעוט הערבי בישראל בין קומוניזם ללאומיות ערבית**. תל אביב: מרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה.

--------, 2002. "הערבים בישראל לאחר תהליך אוסלו: לוקליזציה של המאבק הלאומי". **המזרח החדש מג**.

שיפטן, דן, 2011. **הפלסטינים בישראל, מאבקו של המיעוט הערבי במדינה היהודית**. תל אביב: כנרת, זמורה ביתן ודביר.

שנל, יצחק, 2007. "תפיסות חדשות בחקר הערים מעורבות: המקרה הישראלי". יחד אך לחוד: **ערים מעורבות בישראל**. תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב וקרן קונרד אדנאואר.

שקד, רוני, 2012. **על הגדר : הפלסטינים בישראל – רדיקליזם לאומי**. ירושלים: הוצאת כרמל.

Falah, Ghazi, 1996. "Living Together Apart: Residential Segregation in Mixed Arab–Jewish Cities in Israel". **Urban Studies 33 (6)**.

Samooha, Sammy, 1989. **Arabs and Jews in Israel (Vol. 1): Conflicting and Shared Attitudes in a Divided Society**. Boulder and London: Westview Press.

--------, 1990. "Minority Status in an Ethnic Democracy: The Status of the Arab Minority in Israel". **Ethnic and Racial Studies 13 (3)**.

--------, 1992. **Arabs and Jews in Israel (Vol. 2): Change and Continuity in Mutual Intolerance**. Boulder and London: Westview Press.

Rabinowitz, Dan and Daniel Monterescu. "Reconfiguring the 'Mixed Town': Urban Transformations of Ethnonational Relations in Palestine and Israel". **International Journal of Middle East Studies, 40**, (2008), 195–226.

Yazbak, Mahmoud and Weiss, Yfat (eds.). **Haifa Before and After 1948 – Narratives of a Mixed-City.** The Netherlands: Dordrecht.